

Bezige boerinnen

Vrouwenwerk en gezinsinkomen op kleine landbouwbedrijven in westelijk Brabant (1750–1850)

Johan Poukens

Vrouwelijke arbeid in de landbouw, zowel in loondienst als op zelfstandige basis, is in het verleden vaak onderschat en onderbelicht. Bevolkings-tellingen en belastinglijsten werden tijdens de achttiende eeuw nog exclusief vanuit een huishoudelijk perspectief opgemaakt. Het huishouden omvatte alle personen die onder hetzelfde dak woonden: man, vrouw, kinderen, en eventueel andere inwonende verwanten en dienstpersoneel. Men noteerde doorgaans enkel het beroep van het gezinshoofd. Bij een compleet gezin was dat steeds de vader. Weduwen zijn bijgevolg de enige vrouwelijke beroepsbeoefenaars die in deze bronnen expliciet benoemd worden. Dit geeft de onterechte indruk dat bijna alle gehuwde vrouwen huisvrouwen waren.¹

Laat achttiende- en vroeg negentiende-eeuwse agronomische teksten laten er echter geen twijfel over bestaan dat vrouwen op het platteland zeer bedrijvig waren in het landbouwbedrijf. Een eigentijdse getuigenis over de dagindeling van een Vlaams boerenhuishouden uit de buurt van Gent in het begin van de negentiende eeuw vermeldt dat de boerin, haar dochters en de meid niet alleen huishoudelijke taken zoals het bereiden van de maaltijden op zich namen, maar ook driemaal per dag de koeien molken, naar de markt gingen om melk en boter te verkopen, gewassen plantten en de akkers wieden.² In hun beschrijvingen van de bedrijfsvoering op kleine en grote boerderijen in Vlaanderen en Brabant vermeldden ook andere agronomen dat talrijke taken in de akkerbouw, veeteelt en de verwerking van landbouwproducten vooral werden uitgevoerd door boerinnen, dagloonsters en meiden. Ze benadrukten bovendien de complementariteit van mannen en vrouwen in het landbouwbedrijf. Geen enkel bedrijf, groot of klein, kon zonder de inbreng van beide geslachten functioneren.³

In tegenstelling tot wat men op basis van bevolkingstellingen zou besluiten, was landbouw dus zeker geen exclusief mannelijke aangelegenheid.⁴ Naargelang de grootte van het landbouwbedrijf waren er evenwel verschillen in het statuut van de vrouwelijke agrarische arbeid. Op de grote pachthoeves werkten vrouwen vooral in loondienst, als vaste dienstmeid of als dagloonster.

1 J. Verbeemen, 'Mechelen in 1796. Demografische en sociaal-economische studie', *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst te Mechelen*, 58 (1954) 135–179, aldaar 157–158.

2 Brief van Jacob Emmanuel d'Hondt d'Arcy, handelaar en lid van de Koninklijke Maatschappij van Landbouw en Plantkunde te Gent, aan de Schotse politicus en landbouwkundige Sir John Sinclair, afgedrukt in: J. Sinclair, *The correspondence of the right honourable Sir John Sinclair with reminiscences of the most distinguished characters who have appeared in Great Britain, and in foreign countries, during the last fifty years* II (Londen 1831) 168–169.

3 J. L. van Aelbroeck, *Werkdadige landbouwkunst der Vlamingen, verhandeld in zes zamenspraken, tusschen eenen grondeigenaar en zijnen pachter* (Gent 1823) 288–289; J. F. de Lichtervelde, *Mémoire sur les fonds ruraux du département de l'Escaut* (Gent 1815) 87; Idem, *La bêche, ou la mine d'or de la Flandre orientale. Ouvrage, ou l'on trouve les détails des principes suivis de culture, de l'emploi des engrais, de l'éducation du bétail, de gouverner les laitages, ainsi que de tous autres objets pratiques* (Gent 1826) 34.

4 L. Jaspers en C. Stevens, *Arbeid en tewerkstelling in Oost-Vlaanderen op het einde van het Ancien Régime. Een socio-professionele en demografische analyse* (Gent 1985) 91.

Deze vormen van vrouwenarbeid kwamen in de historiografie al regelmatig aan bod, maar de zelfstandige vrouwelijke arbeid die men vooral vond op de kleinere bedrijven waar beide echtgenoten samen voor eigen rekening werkten, werd nog nauwelijks bestudeerd.⁵ De focus ligt in dit artikel dus vooral op de bijdrage van vrouwen aan het werk op kleine landbouwbedrijven, met het westen van het hertogdom Brabant, de regio tussen Antwerpen en Brussel, tijdens de achttiende en vroege negentiende eeuw als casus. Het artikel is als volgt gestructureerd: eerst worden de bronnen voorgesteld. Daarna volgt in de tweede paragraaf een beschrijving van de landbouw en de huishoudens die daarin actief waren in de Brabantse zand- en zandleemstreek. In de derde en vierde paragraaf worden de vrouwelijke taken in de akkerbouw en de veeteelt beschreven. De vijfde paragraaf omvat een schatting van de opbrengst van deze activiteiten en hun aandeel in het gezinsbudget. De laatste paragraaf vat samen en besluit.

Bronnen: agronomische traktaten en boedelinventarissen

Agronomische traktaten bestaan al sinds de Oudheid, maar de eerste beschrijving van de landbouw in Brabant en Vlaanderen werd pas omstreeks het midden van de zeventiende eeuw te boek gesteld. In 1645 publiceerde de Engelsman Sir Richard Weston *A discours on the husbandry used in Brabant and Flanders*, het verslag van een reis naar Brugge, Gent en Antwerpen die hij ondernam in 1644.⁶ Hierin beschreef hij onder meer de intensieve landbouwmethodes met ingenieuze gewasrotaties die hij in het Waasland had gezien. Ook na Weston bleven buitenlandse reizigers die onze streken bezochten zich verbazen over de hoge productiviteit van de landbouw alhier. Dit resulteerde vooral aan het einde van de achttiende en het begin van de negentiende eeuw in een aantal beschrijvingen van de Zuid-Nederlandse landbouw door voornamelijk Engelse, maar ook Franse, Duitse en Nederlandse agronomen. Hun reisverhalen, soms opgesteld

5 N. Verdon, "Subjects deserving of the highest praise." Farmers' wives and the farm economy in England, c. 1700-1850', *Agricultural history review*, 51 (2003) 23-39; P. van Cruyningen, 'Vrouwenarbeid in de Zeeuwse landbouw in de achttiende eeuw', *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis*, 2 (2005) 43-59.

6 In het Nederlands vertaald door P. Lindemans, *Verhandeling over de landbouw in Vlaanderen en Brabant, 1644-1645* (Brugge 1950).

Titelpagina het boek *Werkdadige landbouw-konst der Vlamingen* (Gent 1823) door agronoom Jan Lodewijk van Aelbroeck.

Portret van Giovanni Arrivabene. Afgebeeld in: A. Calani, *Il Parlamento del Regno d'Italia* (Milaan 1861) XXIII. Reproductie: Wikimedia.

in dagboek- of briefvorm, werden op eigen initiatief of als antwoord op wetenschappelijke prijsvragen van geleerde academies en genootschappen als boeken of artikels uitgegeven. Vaak terugkerende onderwerpen zijn de keuze en rotatie van de gewassen, de wijze van grondbewerking en -bemesting, en de zorg voor het vee. Enkele buitenlanders besteedden ook aandacht aan de wijze waarop de boeren bij wie ze tijdens hun reizen verbleven hun bedrijf voerden, soms met zeer gedetailleerde opgaven van kosten en opbrengsten.

Die expliciete aandacht voor de bedrijfsvoering, met beschrijvingen van uiteenlopende agrarische en andere activiteiten op de boerderij, vindt men ook in de traktaten van enkele binnenlandse auteurs die in deze periode de Brabantse en Vlaamse en landbouwmethodes beschreven.⁷ Hoewel deze agronomen het kleinbedrijf wel terloops vermeldden, ging hun aandacht vooral uit naar de grote pachthoeves. In dit artikel worden de agronomische traktaten daarom aangevuld met twee gedetailleerde beschrijvingen van de bedrijfsvoering op kleine landbouwbedrijfjes en het huishoudbudget van dagloners in het dorp Gaasbeek bij Brussel tijdens de eerste helft van de negentiende eeuw door Giovanni Arrivabene. Deze sociaal bewogen Italiaanse graaf ontvluchtte zijn thuisland en verbleef tijdens zijn ballingschap in België enige jaren op het kasteel van Gaasbeek.⁸

Door deze bronnen te gebruiken in combinatie met boedelinventarissen kan de analyse verder in de tijd worden teruggevoerd tot het midden van de achttiende eeuw. Boedelinventarissen zijn lijsten van de bezittingen van een persoon of gezin die meestal werden opgemaakt in het kader van de verdeling van een erfenis waarbij minderjarige kinderen tot de begunstigen behoorden. Ze zijn vooral bekend als bron voor de studie van materiële cultuur, maar werden eerst in de agrarische geschiedschrijving gebruikt.⁹ Recent is er evenwel opnieuw een trend om op basis van boedelinventarissen niet alleen de consumptiepatronen maar ook de productiestrategieën van huishoudens in het verleden te bestuderen. Hierbij worden, naast de opsommingen van meubels, serviesgoed en andere huisraad, ook de overige rubrieken van de boedelinventaris zoals gereedschappen, voorraden, veestapels, gewassen (de zogenaamde *granen te velde*), schulden, vorderingen en onroerende goederen uitgeplozen.¹⁰ Vooral voor Oost- en West-Vlaanderen liggen er in deze bron nog heel wat mogelijkheden voor lokaal onderzoek besloten.¹¹

Voor het voormalige hertogdom Brabant zijn de mogelijkheden weliswaar beperkter, maar niet onbestaande zoals Leo Van Buyten ooit beweerde.¹² Een eerste beperking waar men rekening mee dient te houden is de geografisch ongelijke verdeling van het aantal opgestelde boedelinventarissen. Omwille van de gewoonterechtsregels die de verdeling van de erfenis tussen de langstlevende partner en de kinderen regelden, kan men vooral in de schepenbankarchieven van gemeenten uit het noorden van het hertogdom (de huidige provincie Antwerpen) en de omgeving van Brussel boedelinventarissen terugvinden, zij het nog steeds in veel kleinere aantallen dan in Vlaanderen. Daarnaast werden omwille van het heersende huwelijksrecht in Brabant de onroerende goederen nooit geïnventariseerd (vandaar spreekt men voor dit gebied ook beter over boedelinventarissen dan over staten van goed). Voor het platteland in de omgeving van Lier en Brussel werden er evenwel voldoende boedelinventarissen teruggevonden om de bedrijfsvoering van kleine landbouwers te reconstrueren.¹³

- 7 Verwijzingen naar de door mij gebruikte traktaten vindt men verder in dit artikel. Voor een vollediger overzicht raadpleegt men deze bibliografie: J. David, *Boeken betreffende de Belgische landbouw verschenen voor 1850* (Leuven, 1975).
- 8 G. Arrivabene, 'Enquête sur l'état des paysans de la commune de Gaesbeek', *Recueil encyclopédique belge*, 4 (1834) 221–247; Idem, 'Budget d'une famille d'ouvriers de la campagne, composée de six personnes, le mari, la femme, deux garçons et deux filles (arrondissement de Bruxelles, canton de Lennick-Saint-Quintin, commune de Gaesbeck)', in: E. Ducpetiaux (red.), *Budgets économiques des classes ouvrières en Belgique. Subsistances, salaires, population* (Brussel 1855) 18–24.
- 9 A. van der Woude en A. Schuurman (red.), *Probate inventories. A new source for the historical study of wealth, material culture and agricultural development* (Wageningen 1980); F. Daelemans en R. Van Uytven (red.), *Bronnen voor de geschiedenis van de materiële cultuur. Staten van goed en testamenten* (Brussel 1988).
- 10 Voor Engeland, zie bijvoorbeeld: M. Overton e.a., *Production and consumption in English households, 1600-1750* (Londen 2004); C. Muldrew, *Food, energy and the creation of industriousness. Work and material culture in agrarian England, 1550-1780* (Cambridge 2011). Voor vergelijkbare studies over het graafschap Vlaanderen en het hertogdom Brabant, zie: R. Vermoesen, *Markttoegang en commerciële netwerken van rurale huishoudens. De regio Aalst, 1650-1800* (Gent 2011); J. Poukens, "Cultivateurs et commerçans." *Huishoudelijke productie, consumptie en de industriële revolutie in het westen van het hertogdom Brabant (1680-1800)* (Leuven 2020).
- 11 R. Vermoesen, 'Over wezen en wafelijzers. Mogelijkheden en beperkingen van staten van goed in het historisch onderzoek', *Bladwijzer. Wegwijs met Heemkunde Vlaanderen*, 2 (2011) 1–16.
- 12 L. Van Buyten, *Sociale geschiedenis en stratificaties. Een onderzoek door een werkgroep uit het Departement Geschiedenis Katholieke Universiteit Leuven 1977-1989* (Leuven 1990) 4.
- 13 De inhoud, representativiteit en vindplaatsen van boedelinventarissen in het hertogdom Brabant worden uitgebreid besproken in: Poukens, "Cultivateurs et commerçans", 51–79.

Landbouw en landbouwers op het Brabantse platteland

Het Brabantse platteland was een overwegend agrarisch gebied. Omstreeks het midden van de achttiende eeuw had slechts een kwart van de huishoudens haar hoofdactiviteit buiten de landbouw.¹⁴ De rest van de bevolking voorzag hoofdzakelijk als landbouwer of als landarbeider in zijn levensonderhoud. Tussen de landbouwers waren er onderling echter grote verschillen en ook de grens tussen landbouwers (met een eigen bedrijf) en landarbeiders (in principe zonder eigen bedrijf) was eerder vaag (tabel 1). In het gangbare Brabantse taalgebruik duidde men deze laatste groep doorgaans aan als *handwerkers*. Ze stonden helemaal onderaan de sociale ladder en verdienden de kost als dagloner in dienst van grote landbouwers.¹⁵ Uit de kohieren van het hoofdgeld van 1702 en 1747 blijkt evenwel dat heel wat dorpelingen die als *handwerker* aangeduid werden ook een koe bezaten.¹⁶

Omstreeks het midden van de achttiende eeuw voorzag driekwart van de Brabantse plattelandsbevolking als landbouwer of landarbeider in haar levensonderhoud

Nu was er in het verleden in akkerbouwgebieden een zeer sterke en positieve samenhang tussen het bezit van koeien en paarden en de oppervlakte van een landbouwbedrijf. Deze relatie werkte in twee richtingen: het vee leverde de landbouwer de noodzakelijke mest en trekkracht om zijn akkers te bewerken en op die akkers verbouwde het gezin de gewassen die nodig waren om het vee te voeren.¹⁷ Uit bewaarde kohieren van de dorpslasten die voor elk huishouden zowel de bedrijfsoppervlakte als het rundveebezit vermelden, blijkt dat het bezit van één koe in westelijk Brabant wees op het bewerken van een zeer klein landbouwbedrijfje van een halve tot maximaal één hectare.¹⁸ Dit wordt bevestigd door de dorpsbestuurders van Kampenhout die in de marge van de bevolkingstelling van het jaar 1755 schreven dat *handwerkers* gemiddeld drie dagmaal land bewerkten.¹⁹ Deze micro-bedrijven waren noodzakelijk om zonder bijstand te kunnen overleven. Van 68 procent van de *handwerkers* werd in de bevolkingstelling van 1755 gemeld dat ze ondersteund werden door de Tafels van de Heilige Geest. Het waren doorgaans de *handwerkers* zonder koe die als arm bestempeld werden.

Net boven de *handwerkers* bevonden zich de kleine landbouwers die vooral in de omgeving van Brussel *kossaarden* genoemd werden. Zij bezaten volgens de dorpsbestuurders van Sint-Pieters-Leeuw twee koeien, wat in de zandleemstreek ongeveer overeenkomt met een landbouwbedrijf van twee tot drie hectare.²⁰ De literatuur beschouwt dit als de ondergrens voor een zelfstandig landbouwbedrijf.

Landbouwers met een groter bedrijf werden, ongeacht of ze eigenaar of huurder waren van de grond die ze bewerkten, *pachters* genoemd.

14 Paul Klep schatte op basis van belastingkohieren en bevolkingstellingen het aandeel niet-agrarisch actieve huishoudens op 24 à 26 procent in 1747 en 26 à 30 procent in 1755. P. Klep, *Bevolking en arbeid in transformatie. Een onderzoek naar de ontwikkelingen in Brabant, 1700-1900* (Nijmegen 1981) 480.

15 Ibidem, 450–456, 462–465, 472.

16 Het hoofdgeld was een oorlogsbelasting met een gevarieerde heffingsgrondslag die, naast het aantal gezinsleden (*hoofden*), onder andere ook het grondgebruik en de veestapel omvatte. De aanslagvoet werd bepaald door leeftijd, beroep, bedrijfsoppervlakte en veesoort. De kohieren voor een deel van de huidige provincie Vlaams-Brabant werden uitgegeven door Familiekunde Vlaanderen: D. Schepens e.a., *De volkstelling van 1702 in oostelijk Vlaams-Brabant* (Leuven 2014). Een uitgebreide bespreking van de ontstaanscontext en bewaarplaatsen van deze bronnen vindt men bij: P. Klep, 'Brabantse tellingen en capitale imposities, 1692–1709. Notities over belangrijke bronnen en woelige jaren', *Bijdragen tot de geschiedenis*, 57 (1974) 203–227; Idem, *Bevolking en arbeid*, 506–526.

17 B. H. Slicher van Bath, *De agrarische geschiedenis van West-Europa, 500-1850* (Utrecht 1987) 309–310, 342.

18 Stadsarchief Lier (verder SAL), *Oud gemeentearchief Lier* (verder OGL), inv. nr. 89, Zettingkohieren De Mijle, Hagenbroek en Lachenen, 1762; Rijksarchief Leuven (verder RAL), *Schepengriffies arrondissement Halle-Vilvoorde* (verder SGH-V), inv. nr. 9.512, Zettingkohier Grimbergen, 1762. Gelijkaardige conclusies voor Binnen-Vlaanderen en de Kempen vindt men bij: E. Thoen en E. Vanhoute, 'Handwerkers en peerdsboeren. De Vlaamse bouw op grote en kleine bedrijven in het midden van de 19de eeuw', *Bijdragen tot de geschiedenis*, 83 (2000) 165–184, aldaar 170.

19 Rijksarchief te Brussel (in Vorst) (verder RAV), Fiscaal-Officie van Brabant, inv. nr. 366: 'Nota dat de handwerckers [...] aen welckens post het landt niet staet gespecificeert den eenen door den anderen gerekent maer is defructuerende 3 daghm landts.' De oppervlakte van een dagmaal bedroeg 300 vierkante roeden en dit kwam in Kampenhout overeen met ongeveer 0,75 hectare.

20 Geciteerd in: F. Daelemans, 'Het Pajottenland in de 18de eeuw. Historisch-demografisch onderzoek' (Onuitgegeven doctoraatsproefschrift Vrije Universiteit Brussel 1979) 64.

Zij bezaten als enige paarden en de minimumoppervlakte van hun bedrijf bedroeg vijf hectare. Dit waren commercieel georiënteerde bedrijven die hoofdzakelijk voor de stedelijke markt produceerden met behulp van dienstpersoneel en dagloners.²¹ Binnen deze groep werd nog een onderscheid gemaakt tussen kleine en grote *pachters*, waarbij deze laatsten naargelang de bron 18 tot 24 bunder land bewerkten. Grote *pachters* bezaten minstens drie paarden en gemiddeld negen koeien in de zandleemstreek en twaalf koeien in de zandstreek.

Tabel 1: Landbouwbedrijven in het westen van het hertogdom Brabant omstreeks het midden van de achttiende eeuw

Bedrijfsklasse		Zandstreek (De Mijle, Lachenen en Hagenbroek bij Lier)			Zandleemstreek (Grimbergen)	
Gangbare benaming	Oppervlakte (ha)	Aandeel in totaal aantal landbouwbedrijven	Gemiddeld aantal koeien per bedrijf (1762)	Gemiddeld aantal paarden per bedrijf (1747)	Aandeel in totaal aantal landbouwbedrijven	Gemiddeld aantal koeien per bedrijf (1762)
Handwerkers	0–2	43%	1,7	0,0	72%	1,0
Kossaarden	2–5	26%	3,0	0,4	9%	2,0
Kleine pachters	5–20	27%	5,8	1,4	11%	3,9
Grote pachters	20+	5%	12,1	3,0	7%	9,4

Bron: Poukens, *‘Cultivateurs et commerçans’*, 306–308.

Die dominante positie van grote, marktgerichte landbouwbedrijven in de zandleemstreek vertaalde zich ook in het teeltplan. Tabel 2 toont het aandeel van verschillende teelten in de totale bewerkte oppervlakte in de provincies Antwerpen (met overwegend zandbodems) en Brabant (met overwegend zandleembodems) omstreeks 1760, 1812 en 1846. Ongeveer de helft van het areaal was in beide provincies bezaaid met broodgranen. Tarwe was het belangrijkste broodgraan in de provincie Brabant, rogge in de provincie Antwerpen. Het eerste was vooral voor de stedelijke markt bestemd, het tweede voor eigen consumptie. Daarnaast teelde men voor eigen consumptie vooral boekweit en steeds meer aardappels.

De aardappel was een relatieve nieuwkomer op de velden van het hertogdom Brabant tijdens de tweede helft van de achttiende eeuw. De verspreiding van de aardappelteelt kan aan de hand van boedelinventarissen vrij nauwkeurig gevolgd worden. In het groeiseizoen wordt hierin melding gemaakt van in de moestuin of op de akkers geplante aardappels. Daarbuiten noteerden de schepenen ook relatief omvangrijke voorraden aardappels die bewaard werden in keukens, kelders, schuren of speciaal daarvoor bestemde kuilen. De eerste nog sporadische vermeldingen van aardappels in boedelinventarissen dateren uit jaren 1720. De aardappel werd toen enkel nog maar in tuinen gekweekt en vormde ook nog niet het hoofdbestanddeel van de voeding. De knollen werden vooral gegeten als een ingrediënt in de *potagie*, een dikke soep waarin onder andere ook kolen, wortelen en rapen verwerkt werden.

Vanaf 1750 begon de aardappel aan zijn opmars en vertoont de verspreidingscurve een scherpe opwaartse knik. Terwijl er eerder nauwelijks aardappels in boedelinventarissen vermeld werden komen ze in de jaren 1750 al in één boedelinventaris op vier voor. Daarna zette de verspreiding zich gestaag verder en in de jaren 1790 is zij nagenoeg voltooid. Deze groei was het gevolg van de verplaatsing van de aardappelteelt van de tuin naar de akker.

21 J. Blomme, 'Bevolking, landbouw en rurale industrie in het Land van Waas (18^e eeuw)', *Annalen van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas*, 87 (1984) 119–243, aldaar 211; H. Van Isterdael, 'Landbouwstructuren in het Land van Aalst (17de-18de eeuw)', *Het Land van Aalst*, 40 (1988) 269–308, aldaar 271–272; E. Vanhaute, *Heiboeren. Bevolking, arbeid en inkomen in de 19de-eeuwse Kempen* (Brussel 1992) 222–223; Thoen en Vanhaute, 'Handwerkers', 70.

Omstreeks 1760 werd de aardappel de inzet van verschillende processen tussen landbouwers en tiendpachters uit de omgeving van Brussel en Antwerpen. Daarbij argumenteerden de tiendpachters dat de teelt van aardappels *buyten de ordinarisse hoven* aan tienden onderworpen was.²² Vooral in de zandstreek breidde ook de teelt van industriegewassen (vooral vlas) en veevoerders (vooral klaver en rapen) uit. De verspreiding van veevoedergewassen maakte het ook mogelijk om een gedeelte van het weiland onder de ploeg te brengen.²³

22 Poukens, "Cultivateurs et commerçans", 94–99.

23 G. Dejongh, 'Tussen immobiliteit en revolutie. De economische ontwikkeling van de Belgische landbouw in een eeuw van transitie, 1750-1850' (Onuitgegeven doctoraatsproefschrift Katholieke Universiteit Leuven 1999).

Terwijl er eerder nauwelijks
aardappels in boedelinventarissen
vermeld werden komen
ze in de jaren 1750 al in één
boedelinventaris op vier voor

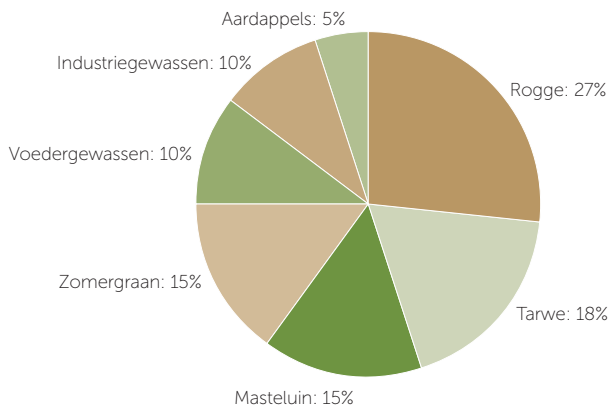
Tabel 2: Gewasverdeling in de provincies Antwerpen en Brabant, 1760–1846

Gewas	Antwerpen			Brabant		
	1760	1812	1846	1760	1812	1846
Tarwe	5%	6%	7%	23%	23%	24%
Rogge	50%	41%	41%	28%	24%	24%
Overige wintergranen	0%	0%	1%	3%	2%	2%
Zomergranen	34%	32%	22%	23%	23%	17%
Industriegewassen	1%	4%	4%	5%	6%	5%
Veevoeder	8%	10%	14%	17%	17%	19%
Aardappels	1%	7%	11%	1%	5%	10%

Bron: Dejongh, 'Tussen immobiliteit en revolutie', 133.

Op de bedrijven van kleine landbouwers leidde de verspreiding van de aardappelteelt tot een diepgaande verschuiving in de bedrijfsvoering. Deze stelde hen in staat om hun productie voor de markt op te drijven. Omdat eenzelfde oppervlakte beplant met aardappels acht tot negen keer meer opbracht dan rogge of tarwe konden kleine landbouwers door voor eigen gebruik aardappels te kweken meer broodgraan op de markt brengen. Daarbij koos ook de kleine landbouwer uiteraard voor tarwe, het duurste graan. Arrivabene stelde omstreeks 1830 vast dat dagloners met een lapje grond naast aardappels evenveel rogge als tarwe zaaiden, de rogge voor eigen consumptie hielden en de tarwe verkochten. Uit de vermelding van gewassen in boedelinventarissen blijkt evenwel dat kleine landbouwers met enkel koeien in de zandleemstreek al tijdens de tweede helft van de achttiende eeuw ongeveer evenveel tarwe als rogge zaaiden (grafiek 1). In het vervolg van dit artikel zal blijken dat deze belangrijke verschuiving grotendeels door de arbeid van vrouwen gerealiseerd kon worden.

Grafiek 1: Gewasverdeling op bedrijven van kleine landbouwers (zonder paarden) in de Brabantse zandleemstreek volgens boedelinventarissen, 1742–1796

Bron: J. Poukens, 'Tout à la fois cultivateurs et commerçans: Smallholders and the industrious revolution in Brabant', *Agricultural history review* 60 (2012), 153–172, 163.

Vrouwenwerk in de veeteelt

In de typering van taken als mannen- of vrouwenwerk werd traditioneel een onderscheid gemaakt tussen de huishoudelijke taken die tot het domein van de vrouw behoorden en de taken buitenshuis die tot het domein van de man behoorden.²⁴ De stal wordt in deze opvatting beschouwd als een verlengde van het huishouden. In langgevelhoeves bevonden stal en woonhuis zich immers ook effectief onder hetzelfde dak. Volgens de Lichtervelde was de boerin dan ook belast met alles wat de interne orde van het huishouden aanbelangde, met de zorg voor het rundvee en met de melkerij. Op grotere bedrijven werd de boerin hierin bijgestaan door meiden en eventueel door een koeknecht.²⁵ In de veeteelt werd het merendeel van het werk dus door vrouwen gedaan. Enkel de zorg voor de paarden was een taak voor de knechten. Paarden waren trekdieren die met de akkerbouw en dus met het mannelijke werk buitenshuis geassocieerd werden. In de akkerbouw werd er in het verleden evenwel ook heel wat werk door vrouwen gedaan. Uit de volgende paragraaf zal blijken dat mannen en vrouwen samen op het land werkten volgens doorgaans duidelijk afgebakende taken. In deze paragraaf wordt eerst het werk van vrouwen in de veeteelt beschreven.

Koeien waren zeer ruim verspreid op het Brabantse platteland. In de drie gehuchten van de Bijvang van Lier bezat in 1762 niet minder dan 92 procent van de huishoudens een koe, in Grimbergen in hetzelfde jaar 76 procent.²⁶ Volgens een vroeg negentiende-eeuwse schatting besteedde een vrouw 35 dagen per jaar aan de verzorging van een melkkoe.²⁷ Dat was waarschijnlijk nog exclusief het verzamelen van groenvoer langs de akkerkanten, een arbeidsintensief werkje dat door vrouwen en kinderen uitgevoerd werd.²⁸ Dat er aan het verzorgen van de koeien veel aandacht besteed werd blijkt uit de algemene verspreiding van grote koperen of ijzeren koeketels waarin twee- tot driemaal daags een mengsel van kaf, loof en knollen met brouwerijafval of oliekoeken gekookt werd tot bras. Koeien die hiermee gevoerd werden gaven vooral in de winter tot de helft meer melk dan degene die koud gevoerd werden.

24 Van Cruyningen, 'Vrouwenarbeid', 50–51.

25 'La fermière est chargée de tout qui regarde l'ordre intérieure de la maison, du soin des bestiaux et de la laiterie' (de Lichtervelde, *Mémoire*, 103). Zie ook: van Aelbroeck, *Werkdadige landbouw-konst*, 99.

26 SAL, OGL, inv. nr. 89; RAL, SGH-V, inv. nr. 9.512.

27 M. Goossens, *The economic development of Belgian agriculture. A regional perspective, 1812-1846* (Leuven 1993) 275–276.

28 J. N. H. Schwerz, *Anleitung zur Kenntniss der belgischen Landwirthschaft II* (Halle 1807) 263–264.

Foto door een onbekende fotograaf van een oude vrouw die boter karnt in een vat, ca. 1900. Bewaarplaats en reproductie: Leuven, KADOC-KU Leuven. © Fotocollectie Boerenbond.

Schilderij door Marie Collart-Henrotin, *Boerenmeisje bij een wei met koeien*, z.d.
Bewaarplaats: Leuven, Museum M. Reproductie: Europeana, CC BY-NC-SA.

De boerin of de meid verwerkte de melk ook tot boter en, in mindere mate, tot kaas.²⁹ Het karnen van boter, zo blijkt uit het voorkomen van botervaten en boterstanden in boedelinventarissen, werd algemeen beoefend op het Brabantse platteland (tabel 3). Elk huishouden met een koe produceerde boter. Dat staat in schril contrast met de beperkte verspreiding van voorwerpen voor kaasproductie. De vermelding van kaasschenen en -horden wijst op de productie van harde kaas (*cloet kaas*). Weke kazen (*hand kaas*

29 Van Aelbroeck, *Werkdadige landbouw-konst*, 127.

De frequentie waarmee gereedschap om kaas te maken in inventarissen genoemd wordt nam vooral in de zandstreek af in de loop van de achttiende eeuw

of *pottekaes*) werden met de hand vervaardigd en vereisten slechts een wrongeldoek als gereedschap.³⁰ Het maken van weke kaas liet dus weinig sporen na in de boedels. De frequentie waarmee gereedschap om kaas te maken in inventarissen genoemd wordt nam vooral in de zandstreek

30 P. Lindemans, *Geschiedenis van de landbouw in België II* (Antwerpen 1957) 371–372.

af in de loop van de achttiende eeuw. Zij was de spiegel van een intensivering van de boterproductie die zich volgens Lindemans reeds in de zeventiende eeuw had ingezet en in de achttiende eeuw haar voltooiing kende.³¹ Uit de voorlaatste paragraaf zal blijken dat het directe belang van de boterproductie, en dus van het vrouwenwerk, in het gezinsbudget daardoor sterk zou toenemen.

31 Ibidem, 384.

Tabel 3: Boedelinventarissen van kleine landbouwers met vermelding van kalveren, varkens, en gereedschap voor de bereiding van boter, kaas en vlees

	Zandleemstreek		Zandstreek	
	1700–1749	1750–1796	1700–1749	1750–1796
Aantal boedelinventarissen	14	82	76	77
Kalveren	14%	28%	34%	12%
Varkens	21%	37%	3%	12%
Boterbereiding	93%	98%	95%	95%
Kaasbereiding	21%	18%	24%	10%
Vleesbereiding	71%	51%	28%	34%

Bron: Poukens, "Cultivateurs et commerçans", 287–301.

Het vetmesten van kalveren was een bijproduct van de melkveehouderij, maar zou na 1750 vooral in de zandleemstreek wel een steeds belangrijker plaats gaan innemen in de bedrijfsvoering. Uit het kohier van het hoofdgeld van 1747 blijkt dat 45 procent van alle huishoudens (220 op 494 huishoudens) in de Bijvang van Lier een of meerdere kalveren bezat.³² In Grimbergen en een aantal andere dorpen tussen Brussel en Mechelen was dit volgens dezelfde bron 24 procent (195 op 800 huishoudens).³³ Neemt men enkel de huishoudens die ook minstens één koe hadden als noemer, dan loopt dit op tot respectievelijk 54 en 35 procent. Dat deze percentages niet hoger lagen heeft onder andere te maken met de periode waarin deze kohieren werden opgesteld. De slachtpiek van kalveren lag tussen april en september en de kohieren werden opgemaakt in september.³⁴ Uit de boedelinventarissen blijkt wel dat het aantal kleine landbouwers met kalveren toenam in de zandleemstreek tijdens de achttiende eeuw. Ook het bezit van varkens breidde zich vooral in de zandleemstreek uit tijdens de tweede helft van de achttiende eeuw. In tegenstelling tot de runderen werden varkens op de boerderij geslacht. Om hygiënische redenen was het slachten van runderen en de verkoop van rundsvlees in de meeste steden streng gereguleerd. Vers vlees mocht slechts gedurende enkele dagen in het stedelijke vleeshuis verkocht worden. Het meeste rundvee werd dan ook levend naar de stad gevoerd. Voor gezouten vlees zoals spek waren de gezondheidsrisico's beperkter dus dit mocht ook verkocht worden in de winkels van bijvoorbeeld vettewariërs.³⁵ De aanwezigheid van vaten voor het pekelen van spek wijst op de verwerking van varkensvlees op de boerderij. Zoals het maken van boter en kaas was ook dit vrouwenwerk.³⁶

32 RAV, *Staten van Brabant. Cartons* (verder SvB-C), inv. nrs. 400 (Lachenen), 401 (De Mijle en Hagenbroek); Rijksarchief Beveren, *Oud gemeentearchief Nijlen*, inv. nr. 45 (Nijlen).

33 RAV, SvB-C, inv. nr. 395 (Grimbergen); RAV, *Staten van Brabant. Supplement*, inv. nr. 810 (Kamphenhout); RAL, *SGH-V*, inv. nrs. 726 (Beigem), 7.111 (Strombeek), 7.906 (Epepegem).

34 C. Bruneel, 'Le poids du bétail en Brabant aux XVIIe et XVIIIe siècles', *Revue belge de philologie et d'histoire*, 61 (1983) 818–839, aldaar 831.

35 A. Meulemans, 'Leuvense ambachten. De beenhouwers', *Eigen schoon en de Brabander*, 42 (1959) 92–107, 212–230, 294–303; Idem, 'Bijdrage tot de geschiedenis van de Leuvense ambachten. De vettewariërs', *Eigen schoon en de Brabander*, 48 (1965) 8–24, 151–163, 194–210.

36 P. J. Sencie, *Den pagters, landsmans en boeren handboek en almanach of noodzaaklyk onderwys voor den landbouw* (Gent 1785) 51.

Vrouwenwerk in de akkerbouw

In de akkerbouw werden taken die een grotere fysieke kracht vereisten uitsluitend door mannen uitgevoerd. Hiertoe behoorden het werk met de ploeg en andere paardenwerk dat door de knechten gedaan werd, het oogsten met de pik (een soort kleine zeis met korte steel), het dorsen

met de vlegel, en het maaien met de zeis. In sommige regio's waar het graan nog met de sikkel geoogst werd sneden ook vrouwen tijdens de graanoogst de halmen af. In Brabant en Vlaanderen was de pik volgens boedelinventarissen en agronomen echter algemeen en deden vrouwen en kinderen tijdens de oogst doorgaans lichter werk zoals schoven binden, gras keren, en hooi op stapels tasten.³⁷ Daarnaast vermeldden agronomen andere taken in de akkerbouw, zoals het uitdunnen van rapen met ijzeren krabbertjes.³⁸ Vooral het veelvuldige en grondige wieden verbaasde de buitenlandse observatoren. Ze beschreven hoe grote groepen vrouwen op hun knieën over de akkers kropen om onder andere vlas, rapen, wortelen en hop van onkruid te zuiveren. Het onkruid werd bovendien niet weggegooid, maar door kleine landbouwers verzameld en als veevoeder gebruikt.³⁹ Typische vrouwentaken in de aardappelteelt waren het planten van de knollen, het ophopen van de aarde rond de jonge planten en het oprapen van de aardappels tijdens de oogst.⁴⁰ Ook het plukken van hop was een werk voor vrouwen.⁴¹ Dat vrouwen soms ook letterlijk zwaarder werk op hun schouders namen blijkt onder andere uit de enquête van Arrivabene. Hij beschreef hoe hele handwerkersgezinnen die niet over een paard beschikten zichzelf voor de eg spanden om deze over hun akkers voort te slepen.⁴² De Lichtervelde beschreef dan weer vrouwen en mannen die samen met zware kruiwagens in de weer waren, waarbij de vrouw de kruiwagen met een touw voorttrok.⁴³

Waarschijnlijk voerden vrouwen op kleine landbouwbedrijfjes ook enkele typische mannelijke taken uit omdat hun echtgenoten in streken met veel grote pachthoeves bijna voltijds in loondienst werkten

Het is bovendien waarschijnlijk dat vrouwen op kleine bedrijfjes ook enkele typisch mannelijke taken uitvoerden omdat hun echtgenoten in streken met veel grote pachthoeves bijna voltijds in loondienst werkten. Volgens Arrivabene werkten de handwerkers omstreeks 1830 nog 20 tot 30 volle dagen op hun eigen bedrijfjes. De rest van het jaar, dat 298 werkdagen telde, werkten ze vooral voor de pachters. Dan besteedden ze enkel 's ochtends en 's avonds nog enige momenten aan het onderhouden van hun eigen tuinen en akkers. Hun vrouwen en kinderen, die in deze periode jaarlijks 50 tot 60 dagen in dienst van de pachters werkten, namen de rest van het werk voor hun rekening.⁴⁴ Arrivabene vermeldde niet expliciet hoeveel dagen de vrouwen en kinderen van dagloners op hun eigen bedrijfje werkten. Dit kan evenwel berekend worden aan de hand van kadastrale expertiseverslagen die werden opgemaakt tijdens het eerste kwart van de negentiende eeuw. Om tot een nauwkeurige schatting van de grondwaarde te kunnen komen werden voor de teelt van verschillende gewassen gegevens over de gebruikte hoeveelheden mest en zaigoed én het aantal

37 P. Laurents, 'Cursory observations on the husbandry of Austrian Flanders and part of Brabant', *Annals of agriculture and other useful arts*, 1 (1784) 222–251, aldaar 236; Schwerz, *Anleitung*, II, 398; de Lichtervelde, *Mémoire*, 151–179; T. Radcliff, *A report on the agriculture of Eastern and Western Flanders* (Londen 1819) 124–127.

38 J. van Iperen, 'Verhandelinge over de verbeterden landbouw der Brabanders en Vlamingen', *Verhandelingen uitgegeeven door de Hollandse Maatschappij der Weetenschappen te Haarlem*, 12 (1770) 45–120, aldaar 105; Sencie, *Pagters*, 11.

39 Van Iperen, 'Verhandelinge', 100–102, 105; Schwerz, *Anleitung*, I, 275–276; J. Sinclair, *Hints regarding the agricultural state of the Netherlands, compared with that of Great Britain* (Londen 1815) 53–54; Radcliff, *Report*, 76. Zie ook Sencie, *Pagters*, 39, 41, 53; van Aelbroeck, *Werkdadige landbouw-konst*, 172–173.

40 De Lichtervelde, *La bêche*, 32, 85–89; C. A. Bergsma, *De Vlaamsche landbouw volgens van Aelbroeck en van Lichtervelde* (Utrecht 1845) 74–75.

41 Sencie, *Pagters*, 12–13.

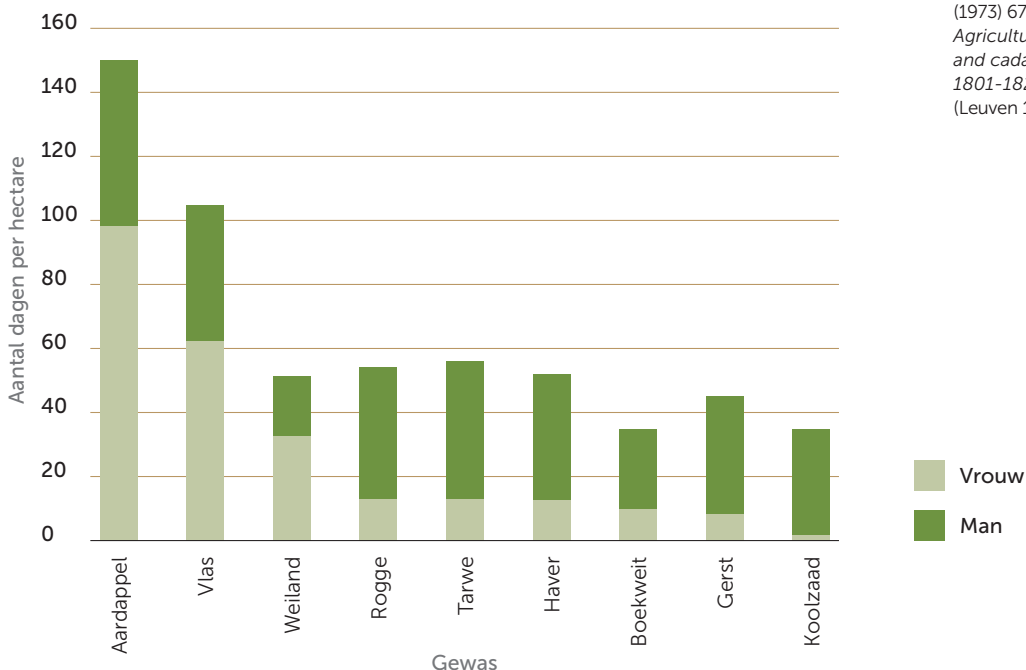
42 'Comme les journaliers n'ont pas de chevaux [...] ils s'attachent eux-mêmes à la herse avec leurs femmes et leurs enfants' (Arrivabene, 'Enquête', 233–234).

43 De Lichtervelde, *La bêche*, 31.

44 Arrivabene, 'Enquête', 236. Een vergelijkbare beschrijving vindt men bij: Schwerz, *Anleitung*, I, 171.

gewerkte dagen per hectare verzameld. Daarbij werd een onderscheid gemaakt tussen verschillende taken en tussen mannen- en vrouwenwerk (grafiek 2).⁴⁵

Grafiek 2: Arbeidsinput in de akkerbouw volgens de kadastrale expertiseverslagen

Bronnen: Goossens en Dejongh, *Agriculture in figures*, 85-150; Vanhaute, *Heiboeren*, 114-117.

Uit deze grafiek blijkt dat, afhankelijk van het gewas, een kwart tot twee derde van het werk in de akkerbouw door vrouwen werd uitgevoerd. De vrouwelijke arbeidsinbreng was het laagste in de graanbouw en het hoogste in de aardappel- en vlasteelt. Dit kwam vooral omdat deze gewassen intensiever gewied werden (30 dagen per hectare voor aardappels en zelfs 60 dagen voor vlas).⁴⁶ Bij het hooien van weilanden lag de vrouwelijke arbeidsinbreng in dezelfde orde. Op basis van deze cijfers en verhoudingen zouden de echtgenotes van de Gaasbeekse dagloners 21 van in totaal 62 dagen op hun eigen akkers gewerkt hebben. De vrouw nam omstreeks 1830 dus minstens een derde van het werk op zich, maar dit zou in de volgende decennia oplopen, want omstreeks 1855 werkten de Gaasbeekse dagloners zelf nauwelijks nog op hun eigen akkers. Vice versa werkten hun echtgenotes toen nauwelijks nog op de akkers van de grote boeren.⁴⁷ De hier gesignaleerde daling van vrouwelijke loonarbeid en toename van vrouwelijke arbeid op het eigen bedrijfje had zich waarschijnlijk in de tweede helft van de achttiende eeuw al ingezet. Zij was het gevolg van de uitbreiding van het landbouwareaal door het omploegen van weilanden en het groeiende aandeel van de tarwe in het teeltplan. Het aantal arbeidsplaatsen kon hierdoor geen gelijke tred houden met de sterke bevolkingsgroei tijdens deze periode. In 1787 klaagden enkele inwoners van Hombeek bij Mechelen in een verzoekschrift aan de regering in Brussel al over het gebrek aan arbeidsplaatsen en het lage dagloon voor vrouwen.⁴⁸ Op het eigen bedrijf werd vooral door de verspreiding en de uitbreiding van de

45 Een beschrijving van deze interessante bron en publicatie van data voor een uitgebreide selectie dorpen bij: J. Hannes en W. Vanderpijpen, 'Teeltplan, productie en produktiekosten. De landbouw in enkele gemeenten van de provincies Antwerpen en Oost-Vlaanderen (begin 19^e eeuw)', *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis*, 4 (1973) 67-107; M. Goossens en G. Dejongh, *Agriculture in figures. Belgian agricultural and cadastral statistics of the period 1801-1825. Publication of source material* (Leuven 1997) 85-150.

46 Voor een uitgebreide beschrijving van het wieden van vlas, zie: Bergsma, *De Vlaamse landbouw*, 38.

47 Arrivabene, 'Budget', 20.

48 C. Theys, *Geschiedenis van Kapelle-op-den-Bos* (Brussel 1953) 207-208.

aardappelteelt steeds meer werk door vrouwen gedaan. Het zal dan ook weinig verbazen dat de vrouwen die beschreven worden in de hierboven aangehaalde brief aan Sinclair al om 4u30 's ochtends opstonden en enkel in de wintermaanden, wanneer er geen werk was in de akkerbouw, tijd hadden om te spinnen.

Schilderij door Pieter Bruegel de Oude, *De graanoogst*, 1565. Bewaarplaats en reproductie: New York, Metropolitan Museum of Art.

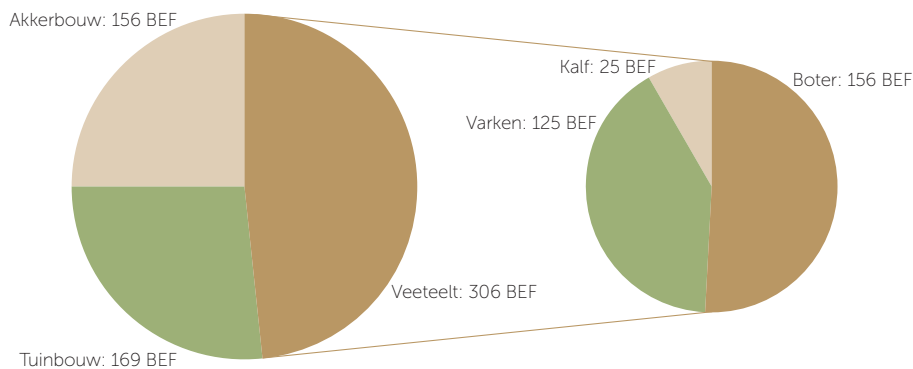
Gezinsinkomen

In de voorgaande paragrafen werd al een aantal keren gewezen op het groeiende directe en indirecte belang van het vrouwenwerk voor het gezinsinkomen. Dit werd ook erkend door de agronomen die vooral het belang van de veeteelt voor de akkerbouw en het gezinsbudget beklemtoonden. De veeteelt was volgens hen niet alleen omwille van de mestproductie een essentieel onderdeel van het grote en het kleine landbouwbedrijf. De verkoop van zuivel en vlees was ook een onmisbare aanvulling van het gezinsbudget omdat met de opbrengst hiervan zaken die men niet zelf produceerde gekocht konden worden.⁴⁹ In het handwerkersgezin van Arrivabene was bijna de helft van de totale waarde van alle producten die op het eigen bedrijf geproduceerd werden afkomstig van de veeteelt (grafiek 3).⁵⁰

49 De Lichtervelde, *La bêche*, 34.

50 De rest van het inkomen werd verdiend met loonarbeid en bedroeg 562,80 BEF. Arrivabene, 'Budget', 20.

Grafiek 3: Inkomensbronnen van een handwerkersgezin uit Gaasbeek in het midden van de negentiende eeuw

Bron: Arrivabene, 'Budget', 20–21.

Boter, een kalf en varkensvlees waren de belangrijkste producten voor verkoop. Agronomen waren het erover eens dat het voer de voornaamste bepalende factor voor de melkgift van koeien was en dus de hoeveelheid boter die men kon maken bepaalde. Op stal gevoerde koeien gaven per dag niet alleen meer melk, maar konden ook gedurende een langere periode gemolken worden. Agronomen stelden vast dat permanent op stal gehouden koeien tot een derde meer melk gaven.⁵¹ De hierboven beschreven veralgemening van de voedergewassenteelt op kleine bedrijven tijdens de achttiende eeuw moet toegelaten hebben om de koeien naar het einde van de eeuw bijna permanent op stal te houden. Men mag dus veronderstellen dat de melkgift met een derde verhoogde in de loop van de achttiende eeuw. De maximale boterproductie steeg hierdoor van 71 tot 94 kilogram (150 tot 200 pond). Op de grootste pachthoeves leidde deze toename tot een (bescheiden) mechanisatie van de boterproductie aan het einde van de achttiende eeuw.⁵² Op een kleine boerderij werd evenwel niet alle melk effectief tot boter verwerkt. Een gedeelte werd direct of als kaas door het gezin geconsumeerd. Het gezin van Arrivabene produceerde slechts 78 kilogram boter per jaar. In de achttiende eeuw zou een handwerkersgezin met één koe dus ongeveer 59 kilogram boter kunnen karnen. Op de stedelijke markt bracht dit omstreeks 1750 zo'n 502 stuiver (46 BEF) op.⁵³

De melkgift beïnvloedde ook het slachtgewicht van kalveren. Dat werd bepaald door de hoeveelheid melk die de kalveren dagelijks kregen en de duur van het vetmesten. In de Brabantse zandstreek werden kalveren volgens Schwerz gedurende drie maanden vetgemest. Daarna zouden ze tussen 54 en 73 kilogram vlees opbrengen.⁵⁴ In de Vlaamse zandstreek bracht een kalf volgens van Aelbroeck al na twee maanden vetmesten 47 tot 60 kilogram vlees op, maar hier kregen de kalveren dan ook meer melk.⁵⁵ De onderkant van deze vork sluit aan bij het doorsnee gewicht van kalveren die in de periode 1758–1787 door lokale landbouwers verkocht werden aan de abdij van Kortenberg in de Brabantse zandleemstreek (46,5 kilogram). Voor het eerste en tweede kwart van de achttiende eeuw rapporteerde de ontvanger van de abdij mediane gewichten van respectievelijk 31,0 en 37,6 kilogram.⁵⁶ Omstreeks 1750 leverde de verkoop van het vlees van een vet kalf dus 380 stuiver (34 BEF) op.⁵⁷ Uit het bescheiden aandeel van het kalf in het budget van Arrivabene blijkt evenwel dat kleine landbouwers

51 Schwerz, *Anleitung*, II, 263; van Aelbroeck, *Werkdadige landbouw-konst*, 124–126.

52 Peeter Peeters, een boer met dertien koeien uit Emblem bij Lier, bezat bijvoorbeeld een botermolen ter waarde van 21 gulden. SAL, *Oud Archief Stad Lier*, inv. nr. 1.857, Boedelinventaris, 3 okt. 1785. Zie ook: Lindemans, *Geschiedenis*, II, 384.

53 Een pond boter (0,470 kg) kostte in de jaren 1750 gemiddeld 4 stuiver (1 BEF was 11,025 stuiver). E. Scholliers, 'Prijzen en lonen te Antwerpen en in het Antwerpse (16^e-19e eeuw)', in: C. Verlinden (red.), *Dokumenten voor de geschiedenis van prijzen en lonen in Vlaanderen en Brabant (XIVe-XIXe eeuw)* (Brugge 1965) 641–1299, aldaar 719–721.

54 Schwerz, *Anleitung*, II, 292–293.

55 Van Aelbroeck, *Werkdadige landbouw-konst*, 113–114.

56 Bruneel, 'Le poids du bétail', 831–832.

57 Kalfsvlees kostte in de jaren 1750 gemiddeld 4,75 stuiver. Scholliers, 'Prijzen', 707.

het kalf al eerder verkochten. Pachters waren steeds bereid om magere kalveren te kopen van kleine boeren en ze zelf vet te mesten.⁵⁸ Voor de varkensweek was de aardappelteelt dan weer van groot belang. Door de uitbreiding ervan nam ook het gewicht van varkens toe. Het varken van het gezin van Arrivabene zou 139 kilogram vlees opgebracht hebben.⁵⁹ In het laatste kwart van de achttiende eeuw zou dat volgens enkele schattingen van vette varkens in boedelinventarissen ongeveer 71 kilogram geweest zijn.⁶⁰ Een vet varken bracht in deze periode 566 stuiver (51 BEF) op.⁶¹

In de akkerbouw werkten mannen en vrouwen zoals aangegeven samen en is het dus moeilijker om het aandeel van de vrouwenarbeid in het gezinsinkomen te berekenen. Men kan enkel terugvallen op het aantal door vrouwen gewerkte dagen dat voor de teelt van verschillende gewassen wordt gerapporteerd in de kadastrale expertiseverslagen. Bij de berekening wordt enkel rekening gehouden met de waarde van rogge omstreeks het midden van de achttiende eeuw en met rogge, tarwe en aardappels vanaf het einde van de achttiende eeuw. De waarde van haver en voedergrassen was immers inbegrepen in de waarde van de veeteeltproducten.⁶² De introductie van de aardappelteelt tijdens de tweede helft van de achttiende eeuw zorgde in dit segment van het landbouwbedrijf voor een stijging van het vrouwelijk aandeel in het gezinsinkomen van 24 naar 32 procent (in absolute cijfers van 66 stuiver of 6 BEF naar 375 stuiver of 34 BEF). Tijdens de eerste helft van de negentiende eeuw, nadat de verspreiding van de aardappelteelt min of meer voltooid was, was er nog slechts een lichte stijging naar 34 procent (57 BEF).

58 Sencie, *Pagters*, 50.

59 Arrivabene, 'Budget', 21.

60 RAL, *SGH-V*, inv. nrs. 1.229 (17 dec. 1776), 2.333 (7 jan. 1784), 2.334 (18 nov. 1786).

61 Varkensvlees wordt in boedelinventarissen op 3,5 à 4 stuiver geschat.

62 Arrivabene, 'Budget', 20. Graan- en aardappelprijzen zijn afkomstig van: J. Craeybeckx, 'Prijzen van diverse granen, zaden, peulvruchten en van hop te Brussel (1761-1787)', in: C. Verlinden en E. Scholliers (red.), *Documenten voor de geschiedenis van prijzen en lonen in Vlaanderen en Brabant (XIVe-XIXe eeuw)* (Brugge 1965) 1300-1319; J. Craeybeckx, 'De prijzen van graan en brood te Brussel (1501-1795)', in: C. Verlinden (red.), *Dokumenten voor de geschiedenis van prijzen en lonen in Vlaanderen en Brabant (XIIIe-XIXe eeuw)* (Brugge 1959) 481-503; C. Vandenbroeke, *Agriculture et alimentation* (Gent en Leuven 1975) 640-641.

Besluit

In tegenstelling tot wat bevolkingstellingen en belastingkohieren lijken te suggereren, waren gehuwde vrouwen op het Brabantse platteland zeer actief in de landbouw. Brabant was een sterk verstedelijkt gewest met een intensieve en marktgerichte gemengde landbouw. Akkerbouw en veeteelt waren complementair en agronomen en andere contemporaine observatoren beklemtoonden dat geen bedrijf of huishouden kon functioneren zonder beide. Deze complementariteit vindt men duidelijk terug in de taakverdeling tussen mannen en vrouwen op het landbouwbedrijf. De zorg voor de koeien en het bereiden van zuivel lagen weliswaar in het verlengde van de huishoudelijke taken en behoorden traditioneel bijna exclusief tot het domein van boerinnen en meiden, maar hun taken beperkten zich niet tot de veeteelt. In Brabant probeerden grote en kleine boeren zoveel mogelijk gewassen te verbouwen voor verkoop. Bij de traditionele landbouwmethodes die tot het midden van de negentiende eeuw in zwang waren, werd dit doel voorname bereikt via een hoge inzet van arbeid per hectare. Het intensief wieden van de velden was een van de manieren om de opbrengsten te verhogen en leidde ook in de akkerbouw tot een relatief hoge vrouwelijke arbeidsparticipatie.

Het aandeel van de vrouwenarbeid steeg bovendien vanaf het midden van de achttiende eeuw door de verspreiding en uitbreiding van de aardappelteelt. In de eerste helft van de negentiende eeuw werd minstens een derde van het werk in de akkerbouw door vrouwen uitgevoerd en op de kleinste bedrijven lag dit vermoedelijk nog hoger. Door de geleidelijke introductie van de aardappelteelt konden gezinnen vanaf het midden van de achttiende eeuw ook meer en duurdere broodgranen verkopen, waardoor de vrouwelijke arbeid in de akkerbouw ook een groeiende indirecte bijdrage aan het gezinsinkomen leverde. Voegt men daarbij nog het directe inkomen uit de verkoop van boter en vlees, dan wordt duidelijke waarom de Franse markies de Guerchy aan het einde van de achttiende eeuw al schreef dat een boer zonder een vrouw die zeer goed onderlegd was in de zorg voor het vee en de zuivelbereiding aanzienlijke verliezen zou leiden en nooit uit de kosten kon komen.⁶³

63 C. L. F. R. de Guerchy, *Calendrier du fermier ou instruction, mois par mois, sur toutes les opérations d'agriculture qui doivent se faire dans une ferme* (Parijs 1789) 128.

Beredeneerde bibliografie

Het standaardwerk over de pre-industriële landbouwtechniek is nog steeds het tweedelige werk van Paul Lindemans, *Geschiedenis van de landbouw in België* (Antwerpen 1957, heruitgegeven in 1994). Op basis van onder andere pachtcontracten en agronomische traktaten beschrijft de auteur, een landbouwingenieur, zeer uitvoerig de teeltmethoden uit het verleden, met veel aandacht voor onder andere vruchtwisselingstelsels en bemesting. De doorgedreven aandacht voor agronomie maakt dit werk uniek in zijn soort.

Latere studies benaderden de landbouw eerder vanuit een economisch en sociaal perspectief. Beide zijn sterk aanwezig in het werk van Chris Vandenbroeke, *Agriculture et alimentation* (Gent en Leuven 1975). Deze historicus bestudeerde de akkerbouw en veeteelt vooral in relatie tot de voedingsconsumptie. Chronologisch en geografisch ligt de nadruk respectievelijk op de late achttiende en vroege negentiende eeuw en op het graafschap Vlaanderen, maar ook de eerste helft van de achttiende eeuw en andere delen van de Oostenrijkse Nederlanden komen geregeld aan bod. Meer recent publiceerden Guy Dejongh en Martine Goossens meer doorgedreven economische analyses van de Belgische landbouwproductiviteit en -productie tussen 1750 en 1850. In zijn onuitgegeven doctoraatsproefschrift 'Tussen immobiliteit en revolutie. De economische ontwikkeling van de Belgische landbouw in een eeuw van transitie, 1750-1850' (Katholieke Universiteit Leuven 1999) draagt Dejongh, onder andere op basis van staten van goed, vooral originele data aan voor de tweede helft van de achttiende eeuw. De belangrijkste resultaten werden gepubliceerd in twee artikels: 'New estimates of land productivity in Belgium, 1750-1850', *Agricultural history review*, 47 (1999) 7–28 en 'De Belgische landbouw in een periode van transitie, 1750-1850. Een nieuwe bijdrage tot een onvoltooid debat', *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis*, 78 (2000) 471–496. Voor de eerste helft van de negentiende eeuw steunde hij op het werk van Goossens, *The economic development of Belgian agriculture. A regional perspective, 1812-1846* (Leuven 1993), dat hoofdzakelijk gebaseerd is op gepubliceerde en ongepubliceerde overheidsstatistieken. Het sociale aspect is dan weer meer uitgesproken aanwezig in de bundel onder redactie van Yves Segers en Leen Van Molle, *Leven van het land. Boeren in België 1750-2000* (Leuven 2004).

Naast bovenstaande werken met een nationaal perspectief zijn er regionale studies over de landbouw zoals die van Phil Kint, *Prometheus aangevuurd door Demeter. De economische ontwikkeling van de landbouw in Oost-Vlaanderen 1815-1850* (Amsterdam 1989) en Eric Vanhaute, *Heiboeren. Bevolking, arbeid en inkomen in de 19de-eeuwse Kempen* (Brussel 1992). De eerste historicus is net als Dejongh en Goossens vooral geïnteresseerd in de netto toegevoegde waarde van de landbouw op provinciaal niveau, de tweede hanteert daarentegen een huishoudelijk perspectief. De nadruk ligt op het gezinsinkomen en de bijdrage van de landbouw hieraan. Daarbij is er ook ruim aandacht voor bezitsverhoudingen op het platteland, een thema dat Vanhaute ook voor andere regio's uitwerkte in verschillende artikels zoals 'Eigendomsverhoudingen in de Belgische en Vlaamse landbouw tijdens de 18de en de 19de eeuw', *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis*, 24 (1993) 185–226. Voor de geschiedenis van de landbouw in kleinere regio's dient men zich veelal te wenden tot artikels gepubliceerd in lokale tijdschriften. We vermelden hier slechts, bij wijze van voorbeeld, twee uitgebreide artikels van Jan Blomme, 'Bevolking, landbouw en rurale industrie in het Land van Waas (18^e eeuw)', *Annalen van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas*, 87 (1984) 119–243 en Herman Van Isterdael, 'Landbouwstructuren in het Land van Aalst (17de-18de eeuw)', *Het Land van Aalst*, 40 (1988) 269–308.

Biografie

Johan Poukens studeerde Geschiedenis en Archivistiek aan de KU Leuven en de Vrije Universiteit Brussel. In 2017 promoveerde hij aan de KU Leuven tot doctor in de geschiedenis. Zijn proefschrift werd bekroond met de Pro Civitate-prijs van de Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten. Sinds mei 2018 doet hij als postdoctoraal onderzoeker aan de Universiteit Antwerpen onderzoek naar de geschiedenis van effectenbeurzen en bedrijven in België en Europa tijdens de negentiende en twintigste eeuw.